

повернувся із Сибіру, де перебував у засланні, вона, почувши про його термін ув'язнення, розгнівано викрикнула: «Ти був 10 років! У нас в батьківщині дають стільки ворогам народу, чому ти не йшов з народом? Я ніколи тебе не назву батьком». І дійсно, довго потому не підходила до нього близько⁸⁷. Ці спогади переконують, що процес становлення ідентичності в таких обставинах був дуже болісним для українського підлітка, якому треба було відмовлятися від природної позиції сина чи доньки на користь позиції «вірного лєнінця». Політизація дитячого життя нерідко оберталась особистою трагедією для маленьких громадян.

3. Виробничий та навчальний аспекти дитячої діяльності

З ухваленням першого п'ятирічного плану (1928–1932 рр.) «виробничий» аспект починає відігравати важливу роль у дискурсі дитини. Зрозуміло, що її неможна було безпосередньо включити у систему суспільного виробництва в якості робітника. Радянська влада офіційно не пропонувала поставити маленьких громадян до верстата задля вирішення кадрової проблеми важкої індустрії. Але дітлахів успішно залучали до інших відверто недитячих справ у зв'язку із виконанням завдань п'ятирічного плану. З початком розгортання процесу індустріалізації дитина позиціонувалась як резервна сила, що мусила допомагати партії та уряду у вирішенні завдань соціалістичного будівництва. Змістовний рівень аргументації на користь залучення юних громадян до виробництва включав такі ключові ідеї. Дитина має обов'язки перед державою, перед партією та урядом. Вона як ніхто зацікавлена в успіхах соціалістичного будівництва, оскільки, по-перше, ніде у світі немає такої турботи про зростаюче покоління, а по-друге, саме їй належить право скористатися плодами більшовицьких перемог в майбутньому.

Важливим елементом звернень республіканського керівництва та медіатекстів, адресованих дітям у справі допомоги соціалістичному будівництву, була прелюдія у вигляді нагадування про те, як погано живеться дітям трудящих за кордоном, оскільки вони не мають можливості відвідувати школу і відпочивати, бо змушені з юних років заробляти собі на життя. Вік маленьких «рабів капіталу» варіювався у подібних сюжетах від 6 до 14 років. Це змальовання дітей без дитинства відбувалось із вживанням пасивних форм дієслова, задля підкреслювання їхньої безправності, з метою приписування їм ролі жертв капіталізму, на який покладалась відповідальність за страждання дітлахів. В той же час, переходячи до мальовничих картин щасливого дитинства в СРСР, автори зрештою закликали маленьких адресатів позбавити себе дитинства добровільно, свідомо, із почуття вдячності до влади, а також заради щасливого майбутнього і благородної мети. Тут вже починали вживатися активні форми дієслова, бо радянські діти позиціонувались як активні, самодіяльні, творчі особистості, що дуже люблять партію і уряд, прагнуть допомогти батькам, виконують свої обов'язки, які їм добре відомі.

Піонерські ЗМІ заповнили заклики до участі у вирішенні завдань п'ятирічки. На першому етапі соціалістичного змагання у республіці основну дитячу діяльність вбачали у посильній допомозі заводу, фабриці, де працюють батьки. Від дітей вимагалось ознайомитися з метою змагання та вивчити стан вироб-

ництва, а потім взятися до роботи в родині та підвищити продуктивність власної праці. Робота в родині передбачала створення атмосфери нетерпимості навколо батьків-прогульників, ледарів, п'яниць. Дитяче завдання, узагальнене у 1929 р. керівним журналом ЦБ КДР ЦК ЛКСМУ та Упросоцвиху НКО УСРР «Червоні квіти» полягало в тому, щоби вести перед у справі викриття та виправлення тих, хто перешкоджає нашому будівництву — тобто боротьба за виробничу дисципліну⁸⁸. У той же час, виховна робота з дітьми була покликана підготувати їх «до майбутньої відповідальної ролі робітника в соціалістичній промисловості»⁸⁹ через роботу у шкільних майстернях, технічних гуртках тощо. Набуття якихось виробничих навичок в шкільному віці вважалось невід'ємним елементом радянської системи освіти.

Вже з часу підготовки до першого піонерського зльоту, запланованого на серпень 1929 р., у пресі починають з'являтися фоторепортажі, що зображували піонерів працюючими на колгоспному полі (з підписами «На полі»⁹⁰, або «Вихованці колонії імені Горького виходять на поле»⁹¹). Дуже характерним для процесу залучення дітей до вирішення виробничих питань була поява протиставлення між «маршируванням під барабан» і «реальною допомогою» в розгортанні соцзмагання⁹². Реальна допомога вбачалась вже у фізичній праці — протрусінні насіння, заготівлі хліба через кооперацію, допомога в полі сім'ям червоноармійців, боротьба зі шкідливими рослинами тощо⁹³.

Після масштабної акції «підписання» угоди на соцзмагання між піонерами України, Москви і Ленінграду (осінь 1929 р.) серед доручень, що покладалися на дітей, чільне місце посіла їх активна участь у «поході за врожаєм», в хлібо-заготівлях, в ліквідації вугільного прориву, у виконанні промфінплану тощо⁹⁴. У 1930 р. в розробленому ЦБ КДР плані підготовки української піонерської організації до конференції з підсумування цієї угоди наголос робився на кампанії боротьби за промфінплан, техпохід, за колективізацію й засівкампанію, в останню чергу — на успішному навчанні⁹⁵. Вже з 1930 р. дитина розглядалась як потенційний робітник. У 1930–1931 рр. виробничий дискурс дитячої діяльності знов-таки структурувався навколо поняття класової боротьби. Згадки про спроби класових ворогів перешкодити дітям брати участь у соціалістичному змаганні, про їхні заборони використовувати дитячий ентузіазм⁹⁶ приводили педагогів до логічного висновку, що краще вже експлуатувати дитячу працю, ніж бути записаним до ворожого табору. Найбільш популярним образом в медіа-виданнях першої половини 1930-х р. стала дитина, що працює фізично (стоїть біля верстату, допомагає у полі, доглядає за кролями, вантажить хліб)⁹⁷. Діти, що відпочивають або розважаються, були відносно рідкісним явищем у пресі для дорослих і майже відсутні у дитячих виданнях.

Наймасовішою кампанією влади, що залучила сотні тисяч українських дітей, стали «соціалістичні перетворення на селі» — колективізація, знищення куркуля як класу, боротьба за врожай. Розгортання руху «юних дозорців більшовицького врожаю» охопило більшість дітей республіки. Залучення дітей відбувалось за допомогою використання концепту «практична допомога», під яким розумілася фізична робота. У 1932 р. під час хлібозбиральної кампанії на піонерську організацію покладалось завдання «взяти якнайактивнішу участь у роботі партійних і комсомольських організацій щодо здійснення постанов конферен-

ції». Від піонерів вимагалось «взяти на себе ряд практичних завдань посильної допомоги в зміцненні колгоспів...»⁹⁸. Що саме розумілося під практичною допомогою, на селі вирішували самостійно. Це й викликало появу критики «лівацьких закручень — зведення участі дітей у роботі колгоспу до використання їх як робочої сили». Такі факти були зафіксовані «в Рибницькій організації, в Сумській організації ЮП»⁹⁹. Окремі випадки спостерігались у Одеській, Дніпропетровській, Вінницькій областях. У пресі повідомлялось про те, що подекуди учні й піонери працюють 7–8 годин і більше. Працюють навіть у нічні зміни, ходять пішки на великі відстані. Все це було названо рятівним для влади поняттям «перекручення»¹⁰⁰. Через велику кількість подібних випадків НКО, НКЗ та ЦБ ДКО у серпні 1932 р. оприлюднили окремий лист «про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній», згідно якого для роботи *«учні поділяються на молодшу групу — 8–11, старший вік — 12–15. Молодша працює на досвідних ділянках школи, радгоспу, колгоспу. У відміну від другої, ця група має менше навантаження, частіші відпочинки та чергування роботи. Старша — робота на досвідних ділянках, участь у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу. Тривалість робочого дня була встановлена для 8–11 річних дітлахів 1–2 години, 12–14-річних — 3 години, 15–16-річних — 4–5 годин»*. Керівники зобов'язувались влаштовувати щогодини 15-хвилинні перерви, забезпечувати підвіз дітей на віддалені місця та харчування. НКО, НКЗ та ЦБ ДКО також уточнювали зміст практичної роботи: *«основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культобслуговування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, підноскя учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, уборка хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовиці хліба, посильна участь піонерів 14–15 років у полотті буряків»*¹⁰¹. Згаданий лист у журналі «На зміну» супроводжувався карикатурою — піонер, запряжений у воза, надриваючись, везе хліб, повз нього проїжджає веселий парубок на тракторі¹⁰².

Тим не менш, у 1933 р. більше 500 тис. дітей працювало по збиранню колосків і охороні врожаю¹⁰³. П. Постишев, звертаючись влітку 1933 р. до комсомольців Харкова стосовно ходу збиральної кампанії, звинуватив їх у занедбаності роботи з піонерами і наказав: «залучити як можна швидше до справи змагання найширші маси дітей», після чого керівний журнал для вожатих «Дитячий рух» закликав місцевих педагогів і ватажків «перетворити посильну участь піонерів і школярів у збиральній кампанії та хлібоздачі» на «масовий рух дітей по збору соціалістичного колоска і охороні врожаю від розкрадачів», «виходити цілими загонами піонерів і школярів збирати колоски», розставити піонерські дозори (варту) на ланах і біля приймальних пунктів¹⁰⁴.

Пафос соціалістичного будівництва, участі у виконанні дорослих завдань втілювався у художніх формах:

«Вчора в школі; сьогодні у полі,
Нас не спинять ворожі погрози.
Нам за приклад Баликіна Оля,
Всі ми будем, як Павлік Морозов.
Ми вчимось у батьків працювати ударно —
Мільйони нас славних ребят!

І живеться нам радісно, гарно
У великій Республіці Рад»¹⁰⁵.

Безкоштовна дитяча праця була важливим елементом соціалістичних перетворень, насамперед на селі, в першій половині 1930-х рр. Використовуючи дитячий ентузіазм, владі вдалось вирішити багато проблем колгоспного будівництва.

В другій половині 1930-х рр. поступово тема фізичної праці дітей починає зникати з медіа-простору. Держава вже мала можливість відмовитись від використання дитячої робочої сили. Певним сигналом до цього переходу можна вважати відоме висловлювання Сталіна про те, що «жити стало веселіше». Одним з останніх медіасюжетів, що закликали дітей республіки виходити на поля і працювати разом із дорослими, уславляючи цей вид діяльності, була кампанія навколо нагородження за ударну роботу в полі Мамлакат Нахангової, узбецької піонерки, котру за збирання бавовни у 1936 р. преміювали золотим годинником і путівкою в Артек. З цього приводу «Піонерія» в одному з номерів надрукувала вірш «штатного» дитячого поета Валентина Бичка «Піонерка Мамлакат». Треба відзначити, що автор, говорячи від імені дітей республіки, артикулював єдине бажання, яке вони повинні були відчувати — бути такими як вона:

«Мамлакат! І імені славнішого немає...

Про тебе мрії наші, Мамлакат,
І наші сни про тебе, героїне»¹⁰⁶.

Зник виробничий аспект дитячої діяльності після прийняття Конституції 1936 р. З цього часу підкреслення різниці між країнами капіталу, де діти «з 6 років тяжко працюють в нелюдських умовах на сірчаних або вугільних копальнях, як кроти, не бачачи ніяких радощів» і «щасливим дитинством в нашій країні», де «дитяча праця заборонена», оскільки «діти — гордість і щастя нашої країни і предмет піклування соціалістичної батьківщини» стало транслюватися ще з більшою нав'язливістю¹⁰⁷.

Не можна сказати, що виробнича тематика зовсім зникла з адресованих дітям послань. Дитяча праця входить в більш цивілізоване русло — діти працюють у гуртках юних натуралістів, на сільськогосподарських досвідних станціях¹⁰⁸. Хоча кореспонденти іноді і обмовляються, що така діяльність передбачає і певні види дорослої роботи (наприклад, догляд за конем), однак це вже не виглядало як примусова мобілізація для збирання врожаю, чи «ліквідації прориву». У 1937 р. у журналі «Піонервожатий», в середньому, зустрічається одна згадка про дитячу працю на 2–3 номери. У 1938 р. такі матеріали майже зовсім відсутні. Тепер дітям про свою ударну працю розповідали знатні стахановці, п'ятисотниці тощо, закликаючи наслідувати їх приклад у майбутньому, а поки що — добре вчитися¹⁰⁹.

Поява в офіційному дискурсі сюжетів про дітей, частіш за все супроводжувалась закликами до них виконати найвідповідальніше завдання — добре вчитися. Але попри постійне декларування у зверненнях до дітей важливості і першочерговості навчальної діяльності, впродовж всього зазначеного періоду не можна не помітити, що під нею часто розумілась політосвіта, коли «оволодіння знаннями» означало вивчення марксистсько-ленінської теорії та рішень партії

та уряду. У зверненні секретаря ЦК ЛКСМУ О. Воробіна, наркома освіти М. Скрипника і голови ЦБ ЮП ЦК ЛКСМУ О. Попова до піонерів і школярів у лютому 1933 р. заклик «озброюйтесь знанням» супроводжувався переліком видів діяльності: *«вивчайте доповідь та промову «Про роботу на селі», вождя нашої партії тов. Сталіна на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Читайте її батькам, сусідам, колгоспникам, одноосібникам. Вимагайте від своїх батьків негайно здати краще зерно до насіннєвого фонду. Допмагайте партійним та комсомольським осередкам і сільрадам викривати захований і закопаний у землю хліб. ... викривайте злодійські наміри розкрадати засівні фонди. З'ясуйте своїм батькам, колгоспникам та одноосібникам, що не можна вимагати від держави насіннєвої допомоги, що насіння треба зібрати для засіву їм самим... викривайте... ворогів, допомагайте викривати захований у них хліб»*¹¹⁰.

Починаючи від завдання політехнізації школи і до обґрунтування необхідності навчатися тезою про корисність соціалістичному будівництву і державі в майбутньому, навчальна діяльність навіть на рівні загальних установок влади співіснувала в тісному зв'язку із виробничою. За допомогою підміни змісту поняття влада видавала за навчальну діяльність окремі види безкоштовної дитячої праці на користь держави. У згаданому зверненні до піонерів у лютому 1933 р. «навчальні завдання» не закінчувалися агітаційною роботою. Дітям пропонувалось: «у вільний від навчання час допомагати чистити зерно, протруювати насіння», допомагати «ремонтів тракторів та сільськогосподарського реманенту, організувати догляд за конем, боротися з бур'янами». Закінчувалась відозва важко зрозумілим з огляду на масштаби покладеної на дітей роботи висновком: *«Піонери й школярі! Пильно стежте, щоб плян вашої боротьби за підвищення врожайності проти бур'янів і шкідників сприяв піднесенню якості вашого навчання в школі!»*¹¹¹. Закликаючи піонерів до участі у весняній сільськогосподарській кампанії 1933 р. головний редактор газети «На роботі» А. Журавський пояснював в передовій статті: *«Виконуючи своє головне завдання — опановувати основи наук, діти лише в роботі разом з робітниками й селянами можуть виховуватися комуністами. ... Комсомол та НКО закликають піонерів та школярів до найбільшої пильності до класово-ворожих проявів. ... “Ліваки” намагатимуться використовувати дітей лише як робітну силу, не пов'язуючи цієї роботи з виховним моментом, з моментом набування дітьми знань з агротехніки»*. Це положення особливо чітко підкреслює пріоритети керівників дитячого руху. Отже, фізична робота неповнолітніх на полі розглядалась як навчання — здобуття агротехнічних знань. Закінчував головний редактор своє звернення сакраментальним: *«Наше центральне завдання — добре вчитись, ... працюючи в колгоспі вільного від навчання часу, будемо ще краще опановувати в школі хемію, фізику, мову»*¹¹². Навчання для працюючих дітей ніхто не скасовував, просто на них покладались подвійні обов'язки. Питання, чи лишається у дитини «вільний від навчання час» не турбувало керівників партії та уряду.

Певні зміни у сприйнятті навчання як основного виду діяльності дитини шкільного віку відбулися у другій половині 1930-х рр. Матеріали преси наповнюються сюжетами і фоторепортажами, присвяченим підліткам, що вивчають шкільні предмети, проводять фізичні або хімічні досліди в лабораторіях. Дітей

закликають вивчати географію, культуру народів СРСР. З 1934 р. у республіці набуває розповсюдження рух «Юних дослідників Арктики», започаткований відомим українським дитячим письменником М. Трублаїні. За його ініціативою перший такий клуб було засновано у Харкові. У 1935 р. відбулась перша полярна піонерська експедиція до Кольського півострова, звіт про яку надрукував дитячий журнал «Піонерія»¹¹³. Популяризація вивчення Півночі у ЗМІ для дітей заохочувала все більшу кількість дітей цікавитись географією, зоологією, фізикою, вивчати корисні копалини тощо. Попри супроводження пропагування діяльності клубу висловлюваннями відносно корисності освоєння Півночі СРСР для народного господарства, цей рух дітьми сприймався як можливість романтичних пригод, двоюмою з дикою природою, героїзмом і випробуваннями. Багато хто з невстигаючих школярів «підтягся» з основних предметів, щоб мати можливість бути членом подібного гуртка.

Отже, хоча до кінця 1930-х рр. уявлення про навчання обов'язково включали політичну освіту (насамперед, вивчення біографій вождів), все ж цей вид діяльності утвердився у суспільній свідомості як основний для дитини підліткового віку.

4. Мілітаризація дитинства

«Кульм боротьби» є однією з ключових ознак тоталітарної ідеології. Він будується навколо таких ключових знаків як «боротьба», «ворог», «вороже оточення», «жертва», «кров», «смерть». Ці знаки зв'язували ланцюжками еквівалентності політику (класова боротьба), економіку (боротьба за врожай, за темпи тощо), сферу освіти (боротьба за політехнічну школу). В усіх сферах фігурували «ворожі впливи», «жертви» тощо. Але «культ боротьби» мав і своє пряме втілення у мілітаризації дитинства. Діти традиційно розглядались більшовицькою владою як майбутні бійці — їм належало витримати останній бій за владу рад у війні зі світовим капіталом. Очікування неминучої війни зумовило залучення резервної армії — майбутніх бійців, до військових занять.

В офіційному дискурсі поняття військової роботи міцно пов'язувалось із фізкультурною підготовкою. Для позначення процесу воєнізації вживався термін «військово-фізкультурна робота». Вона поєднувала заняття спортом із оволодінням військовими навичками. Заклик гартувати «залізні м'язи, сталеві нерви» змальовував образ ідеального бійця. Розгортання цієї роботи розпочалось ще в 1920-х рр., але з початку 1930-х рр. її недостатність стала постійною причиною невдоволення влади. До пошкваллення військово-фізкультурної роботи через розширення мережі гуртків «Юних друзів «Тсоавіахіму» ЦК ВКП(б) закликав окремою постановою від 21.04.32 р.¹¹⁴ Наступні постанови ЦК ВКП(б) про школу (від 5.09.32 р. та 25.08.33 р.) вимагали від місцевих ватажків дитячого руху посилити «розгортання серед дітей спорту і різних масових форм оздоровчої та військово-фізкультурної роботи». Військово-повітряна оборона, топографія, сигналізація, зв'язок, маскування і стрільба на VII всесоюзній конференції ВЛКСМ (1932 р.) були визнані за «елементарні навички військової справи, з якими необхідно знайомити дітей»¹¹⁵. Влада активно продукувала тексти, які закликали всіх, хто працює з дітьми, боротися за здорову зміну та «виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм»¹¹⁶.